

Vyjadřování přechodu mezi dvěma stavy v češtině s ohledem na výuku cizinců

Ilona Kořánová

ABSTRACT:

On the transition between two states in Czech with regard to the teaching of foreigners.

The article deals with two issues: the methodology of teaching Czech aspect to foreign students and consequently, it also touches the issue of aspect category in Czech in general. Traditionally, Czech aspect has been dominated by the semasiological approach (form → meaning), which introduces the concept of aspectual pairs that is based on similarity of form. However, if our attention remains limited to the morphological criterion only, other aspectual relations of predicates remain to students of Czech unrevealed. Onomasiological approach permits to focus on transition of states, a phenomenon which is relevant to students in early stages of their acquisition of Czech, and means of expressions of which are often not related. The most common states and transition between them relate to speaker's personality and perception and reaction to the world surrounding him/her. These states belong to the following semantic areas: 1. mental states associated with knowledge and cognition (*nevědět* → *vzpomenout si* → *vědět*); 2. states associated with sensory perception and experience (*nevidět (moře)* → *uvidět (moře)* → *vidět (moře)*); 3. states associated with emotions and physical needs (*nemít hlad* → *dostat hlad* → *mít hlad*); 4. existential states (*nebýt zpěvačka* → *stát se zpěvačkou* → *být zpěvačka*); 5. states associated with a change of (physical) position (*stát* → *položít (se)* → *ležet*). On the one hand the contribution draws attention to fact that certain aspectual distinctions should be dealt with in teaching Czech as second language before aspectual pairs are tackled and on the other hand, it supports the need to widen the horizon of study of Czech aspect beyond the semasiological perspective and consequently beyond the aspectual pairs.

KLÍČOVÁ SLOVA / KEY WORDS:

český vid, čeština jako cizí jazyk, přechod mezi dvěma stavy, vyjadřování stavu
Czech as a foreign language, Czech aspect, transition between two states, verbal states

ÚVOD

Základním cílem tohoto článku je přispět k metodice výuky vidu v kurzech češtiny jako cizího jazyka. Nicméně sekundární kontext, do kterého vstupují, je obecná problematika kategorie (českého) vidu a jeho popisu.¹ Tradičně je kategorie vidu spojována s vnitřním členěním slovesného významu (děje, procesu atp.; viz Comrie, 1976; 1985). Charakteristickou vlastností slovesného významu je jeho rozprostraněnost/průběh v čase. Při popisu slovesného vidu tak musíme pracovat alespoň se dvěma dimenzemi: s *časem* a s *kvalitou*, tj. s *časem* a se *slovesným významem*.

1 Jak bude patrné zejména z bodu 6 v závěru tohoto článku.

STÁVAJÍCÍ POPIS ČESKÉHO VIDU A VÝUKA CIZOJAZYČNÝCH MLUVČÍCH

V obvyklém popisu českého vidu převládá sémaziologický přístup, vychází se od vyjadřovacích prostředků / formy a směřuje se k významu. Často se přitom pracuje s binární opozicí, kde je jeden člen nositelem určitého příznaku, v případě vidu například ohraničenosti, a druhý je charakterizován jako bezpříznakový (neohraničenost, resp. ohraničenost není vyjádřena).² Z toho důvodu také vznikl koncept vidové dvojice. Tzv. vidové dvojice jsou stanoveny zpravidla na základě podobnosti formy. Například ve vidové dvojici *psát* — *napsat* vyjadřuje sloveso *psát* činnost trvající v čase bez jasných hranic. Slovesem *napsat* vyjádříme prefixem *na-* časovou ohraničenost, završenost, popř. jedinečnost této činnosti. Vzhledem k tomu, že všechny tyto kvality se týkají pouze aspektu, hovoříme o prostě vidovém rozdílu mezi slovesy *psát* a *napsat*. Přidáním dalších prefixů k základu *psát* se základní lexikální význam pozmění, vznikne *podepsat*, *popsat*, *nadepsat* atp. Je tak přirozené, že od těchto prefigovaných sloves (na rozdíl od slovesa *napsat*) lze pak tvořit odvozená (sekundární) imperfektiva: *podepsat* — *podepisovat*, *popsat* — *popisovat*, *nadepsat* — *nadepisovat* atp.

Poučení o vidových dvojicích je pro studenty dobré a důležité z hlediska osvojení forem.³ Podobnost formy však nepředstavuje jedinou možnost, jak se vidový protiklad u sémanticky souvisejících sloves uplatňuje. Pokud se omezíme pouze na ni, zůstanou ostatní vztahy mezi predikáty, které spolu vidově a sémanticky souvisí, pro studenty neodhalené, a přitom — jak dále uvidíme — mají v naší každodenní komunikaci nezastupitelný význam.

Při výuce češtiny organizujeme komunikační témata a obsahy tak, aby vycházely od nejběžnějších životních činností a komunikačních potřeb studenta/mluvčího a aby se rozvíjely od jednoduchých ke složitějším. Mezi konkrétní slovesné významy, které se přímo týkají subjektu každého mluvčího, patří stavy a jejich změny. Chceme umět sdělit základní informace o sobě: Kdo jsme, co cítíme a prožíváme, co víme, co děláme se svým tělem a jak se náš stav v čase proměnil. Proto tato témata potřebuje mluvčí v každodenní komunikaci umět vyjádřit v relativně raných fázích svého studia češtiny.⁴

Přitom je zcela přirozené, že student češtiny jako cizího jazyka se mentálně opírá o znalost své mateřštiny, jinak řečeno vychází z významu, který už ve své mateřštině

2 Viz např. MČ 2 (s. 181n) nebo PMČ (s. 318n) aj.

3 Na úrovni A1 se studenti seznamují v převážné většině se slovesy imperfektivními. Perfektiva se uvádějí jen jako součást fráze, např. *dám si, zaplatím, promiňte...*, jejich vidová odlišnost od ostatních sloves se na teoretické rovině netematizuje. Seznámení s kategorií vidu jako s gramatickým pojmem přináší až úroveň A2. Aspekt je na úrovni A2 charakterizován popisem základních vlastností perfektivnosti a imperfektivnosti. Oba koncepty spojuje pojem vidové dvojice.

4 Tento fakt se reflektuje i ve *Společném evropském referenčním rámci pro jazyky* konkrétně při popisu rozsahu všeobecných znalostí jazyka úrovně A2 (viz *Čeština jako cizí jazyk: úroveň A2...*, s. 112).

vyjádřit umí, a ptá se: Jak se řekne česky...? Svým postupem tedy nevychází z formy (Co znamená psát?), nýbrž postupuje opačným směrem, onomaziologicky. Hledá formu k významu, který už si někde jinde (ve své mateřštině) osvojil: Jak se nazve ta změna, že jsem nebyla zpěvačka a teď už jsem? Můžeme se tedy nechat vést tímto směrem úvahy a postupovat od pojmu/obsahu ke způsobu vyjádření, k formě.

VENDLEROVY TYPY ASPEKTU

V dalším výkladu vyjdu z Vendlerova (1967) rozlišení čtyř významových typů aspektu. Vendler rozlišuje: 1. stavy (*states*) — stav se nemění v čase, je statický, má trvání a nemá koncový bod, není ohraňovaný, např. *vědět, znát, mít, ležet*; 2. aktivity (*activities*) — aktivita vyjadřuje vývoj v čase, je to dynamická událost nebo proces, má trvání, není ohraňovaná, nemá koncový bod, např. *dělat, pracovat, číst*; 3. dosažení něčeho (*achievements*) — jde rovněž o proces, ale vyjadřující změnu stavu, výsledek, který je okamžitý čili vyskytující se jen v jednom časovém bodě, jde o proces časově ohraňovaný, např. *dozvědět se, poznat, dostat, položit se*; a 4. dokončení něčeho (*accomplishments*) — jedná se o proces, který spěje k „přirozenému konci“, má trvání, je časově ohraňovaný, jde o proces postupné změny, např. *přečíst, napsat, přijet*.⁵

STAVY A PŘECHODY MEZI NIMI

Otázka „Jak se řekne česky, že jsem nebyla zpěvačka a teď už jsem?“ nebo „že jsem něco nevěděl a teď to vím?“ se bezesporu týká subjektu, v tomto případě studenta češtiny coby mluvčího a jeho existenčního stavu nebo jeho kognitivních procesů v průběhu učení se (nejen) jazyku. Z hlediska významových typů aspektu se tedy jedná o dva stavy a jejich změnu, kterou představuje přechod z jednoho stavu (*nejsem/nevím*) do stavu druhého (*jsem/vím*).

Nejběžnější stavy, v nichž se mluvčí nachází, a tudíž je potřebuje pojmenovat v relativně rané fázi osvojování češtiny, se odvíjejí od subjektu mluvčího a týkají se jeho prožívání, percepce světa a vnitřní reakce na něj. Tyto stavy patří do následujících sémantických oblastí: 1. mentální stavy spojené s poznáním/vědění, 2. stavy spojené se smyslovým vnímáním a prožíváním, 3. stavy spojené s emocemi a fyzickými potřebami, 4. existenční stavy, 5. stavy spojené se změnou (tělesné) pozice.

Zaměříme se nyní na oba stavy „před“ a „po“. Přechod mezi nimi představuje určitý bod, v němž dochází ke kvalitativní změně. Tento bod se vyjádří perfektivním slovesem. Tak vznikne řada tří sloves označujících průběh této změny.

Nyní si uvedme příklady podle výše uvedených oblastí.

⁵ Citovaná Vendlerova klasifikace byla dalšími autory dále doplňována a rozpracována. Podrobný popis těchto kroků, včetně příslušných bibliografických odkazů, najde čtenář u Crofta (2012, s. 33n). Pro účely tohoto textu však vystačíme s původními čtyřmi Vendlerovými kategoriemi.

1. MENTÁLNÍ STAVY SPOJENÉ S POZNÁNÍM/VĚDĚNÍM

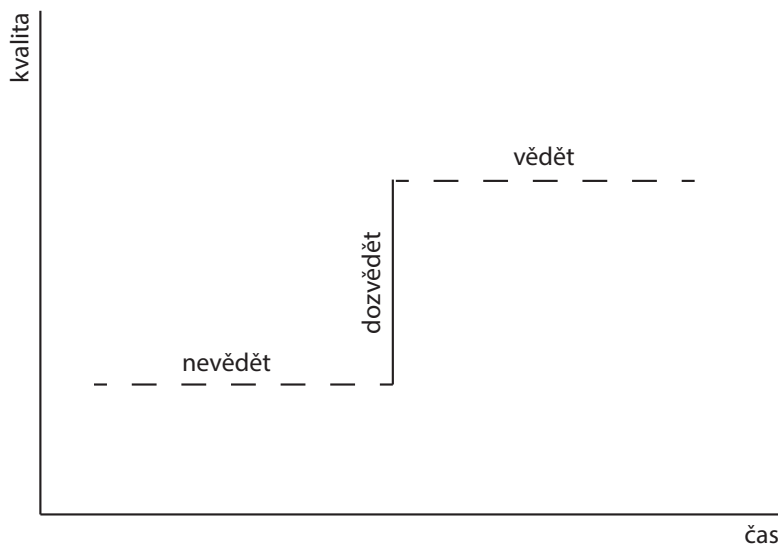
- (a) *nevědět* → *dozvědět se* → *vědět*
dozvědět se — dostat informaci o něčem, označuje přechod ze stavu *nevědění* do stavu *vědění*, přičemž informace přicházejí k subjektu „zvenčí“;
- (b) *nevědět* → *vzpomenout si* → *vědět*
nepamatovat si → *vzpomenout si* → *pamatovat si*
vzpomenout si — oživit si informaci v paměti, vybavit si ve vlastní mysli, označuje přechod ze stavu *nevědění* do stavu *vědění*, resp. *nepamatování* do stavu *pamatování*, přičemž informace vycházejí „zevnitř“ subjektu;
- (c) *nevědět* → *zapamatovat si* → *vědět*
nepamatovat si → *zapamatovat si* → *pamatovat si*
zapamatovat si — označuje přechod ze stavu *nepamatování* do stavu *pamatování*, uložení informace do paměti;
- (d) *nevědět* → *uvědomit si* → *vědět*
uvědomit si — propojit informace v mysli, „uvnitř“, pochopit, označuje přechod ze stavu *nepochopení* do stavu *pochopení*;
- (e) obrácený proces: *vědět* → *zapomenout* → *nevědět*
zapomenout — nepodržet informaci v paměti, ztratit ji, označuje přechod ze stavu *vědění* do stavu *nevědění*;
- (f) *neznat* → *poznat* → *znát*
poznat — získat náležitou představu, názor o něčem (smyslovým vnímáním a rozumovou činností), označuje přechod ze stavu *nepoznání* do stavu *poznání*.

Proces přechodu z jednoho stavu do druhého můžeme znázornit graficky. Jak již bylo řečeno, charakteristickou vlastností slovesného významu je jeho rozprostraněnost/průběh v čase. Při popisu vidových distinkcí se tak musíme zabývat alespoň dvěma dimenzemi — *časem* a *kvalitou* (slovesným významem). V grafickém znázornění přechodu z jednoho stavu do stavu jiného tak použijeme dvě osy — horizontální osu času a vertikální osu *kvality*.⁶ Oba stavy *nevědět* a *vědět* jsou zachyceny na vodorovné ose. Kvalitativní změnu vyjadřuje perfektivum *dozvědět se*, které podle Vendlerovy typologie⁷ patří do kategorie dosažení něčeho (*achievements*), neboť vyjadřuje okamžitý výsledek, který se vyskytne v jednom časovém bodě, jak je znázorněno na ose vertikální.⁸

6 Srov. Croft (2012, s. 53n).

7 Viz Vendler (1967).

8 Díky grafickému zobrazení studenti dokážou snáze pochopit ještě jednu důležitou skutečnost, totiž tu, že perfektiva nemohou vyjádřit, co se děje v přítomnosti. Celý vývoj mezi dvěma stavy je možné sledovat buď z pozice slovesa *vědět* směrem do minula, tedy „Nevěděl jsem to, ale dozvěděl jsem se to a teď to vím“, nebo naopak z pozice slovesa *nevědět* směrem do budoucna: „Teď to nevím, ale dozvím se to a budu to vědět“. Přitom platí, že obě slovesa, perfektivum (*dozvědět se*) i imperfektivum (*vědět/nevědět*), vyjadřují vždy shodný čas.

GRAF 1: Nevědět — dozvědět — vědět.

2. STAVY SPOJENÉ SE SMYSLOVÝM VNÍMÁNÍM A PROŽÍVÁNÍM

Imperfektiva označující vnímání smysly jsou například: *vidět, slyšet, cítit*, s prožíváním je spojené imperfektivum *milovat*.

(a) *nevidět (moře) → uvidět (moře) → vidět (moře)*

Dlouho jsme neviděli moře, pak jsme vystoupali na kopec a uviděli jsme moře a pak už jsme je pořád viděli. Sloveso *uvidět* se ve futuru používá také ve významu *dozvědět se, zjistit: nevědět → uvidět → vědět*

Teď to ještě nevíš, ale uvidíš, že všechno dobře dopadne.

Podobně:

(b) *neslyšet (hlasy) → uslyšet (hlasy) → slyšet (hlasy);*

(c) *necítit (bolest) → pocítit (bolest) → cítit (bolest);*

(d) *nemilovat → zamilovat se → milovat.*

Perfektivní sloveso na hranici mezi dvěma stavy opět vyjadřuje kvalitativní změnu. Přitom může jít o dva různé případy užití perfektiva: (i) může vyjadřovat již zmíněnou okamžitou kvalitativní změnu stavu, která představuje počátek nového stavu, který dále trvá (*Uviděl moře a pak ho dál viděl*), nebo (ii) může znamenat završení předchozího stavu z obou stran uzavřeným dějem (*pocítil*), po kterém již další stav (*cítil*) nenásleduje (*Nejdříve necítil bolest, ale pak ji pocítil*).

Kvalitativní změnu často umocňují také odpovídající TAM (*Temporal Aspectual Markers*; viz Bermel — Kořánová, 2008) neboli signální slova: *najednou, okamžitě,*

hned, naráz, rázem apod. Statisticky mají tyto výrazy významnou převahu v kolokacích s perfekty: např. *poznal, dozvěděl se, uslyšel, pocítil*. Je zajímavé, že v případech mentálních procesů spojených s poznáním a smyslovým vnímáním se uprostřed triády na místě perfekta někdy objevují stavová slovesa vědění a vnímání v imperfektivní podobě (*vědět, vidět*). Vyjádření okamžitosti a ukončení děje v tom případě spočívá pouze v samotných TAM / signálních slovech:

Nevědět → hned vědět → vědět

Přišel jsem tam a hned jsem věděl, že se mi tam bude líbit.

Najednou jsem viděl, jak moc mi na ní záleží.

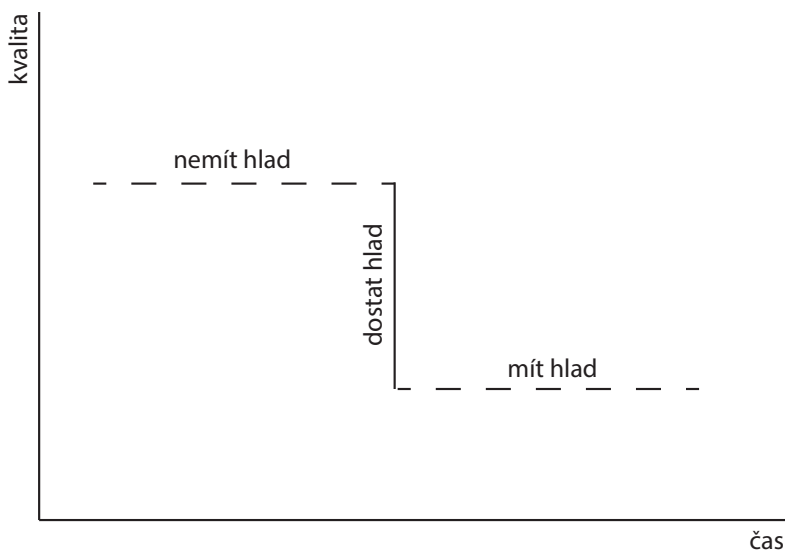
Výrazy *hned věděl, najednou viděl* jsou sémanticky nahraditelné právě těmi perfekty, která vyjadřují již zmiňovaný kvalitativní zlom (*poznal, zjistil, uvědomil si*), čili kvalitativní změna je zde vyjádřena nikoli perfektem, nýbrž pouze pomocí TAM / signálního slova. Proto se lze na výše uvedené příklady dívat jako na případy, v nichž je imperfektivní příznak slovesa (procesualita) potlačen ve prospěch významu, který v sobě nese TAM / signální slovo.

3. STAVY SPOJENÉ S EMOCEMI A FYZICKÝMI POTŘEBAMI

nemít hlad → dostat hlad → mít hlad

Podobně: *nemít žízeň, nemít strach, nemít dobrou náladu...*

Perfektivum *dostat* představuje hraniční bod, v němž se subjektivní pocitový stav mění z neutrálního na negativní. Graficky můžeme tuto triádu zobrazit následovně:

GRAF 2: Nemít hlad — dostat hlad — mít hlad.

Stav, kdy nemáme hlad, pocítujeme jako kvalitativně vyšší (lepší) než stav, kdy hlad máme. Perfektivum *dostat* vyjadřuje kvalitativní změnu směrem dolů. V tomto případě můžeme kvalitativní změnu vyjádřit také fázovými perfektivy *začít (mít)* a *přestat (mít)*. Jelikož trojice *nemít* → *dostat* → *mít* slouží rovněž k vyjádření vlastnictví konkrét, např. *nemít kousek chleba* → *dostat kousek chleba* → *mít kousek chleba*, a pokrývá tedy širokou oblast užití, domnívám se, že je třeba velmi brzy poukázat na sémantický vztah právě mezi těmito slovesy.

4. EXISTENČNÍ STAVY

Existenční stavy vypovídají o tom, kdo jsme z hlediska našeho postavení v rodině, v zaměstnání, co do světónázoru, našich koníčků a zálib apod. Nejjednodušším způsobem je vyjadřuje sloveso *být*:

nebýt zpěvačka → *stát se zpěvačkou* → *být zpěvačka* (podobně: *maminka*, *hinduista*, *rybář*, *vegetariánka*...).

Kvalitativní změnu stavu zde svým základním významem označuje perfektivní verbum *stát se*.

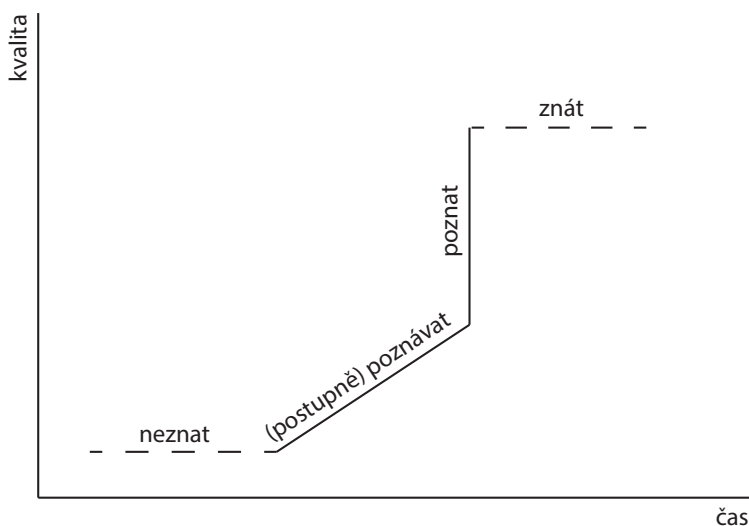
5. STAVY SPOJENÉ SE ZMĚNOU (TĚLESNÉ) POZICE

(*stát*) → *položít (se)* → *ležet*
 (*ležet*) → *postavit (se)* → *stát*
 (*stát*) → *posadit (se)* → *sedět*

Imperfektivní stavová slovesa *stát*, *sedět*, *ležet* jsou bezpředmětná, mají pouze valenci se subjektem. Naproti tomu perfektiva vyjadřující uvedení (*se*) do jiné pozice jsou slovesa tranzitivní vyžadující objekt v akuzativu: *Položil se / knihu*.

Dosud jsme se zabývali trojicemi sloves, které zachycovaly okamžitý („bodový“) přechod z jednoho stavu do stavu druhého. V češtině však můžeme prostřednictvím vidu vyjádřit tento přechod z jednoho stavu do druhého také v jeho průběhu. Jde o změnu kvality v její postupnosti, zachycené dvojicí *poznávat* — *poznat* v rámci čtveřice *neznat* — *poznávat* — *poznat* — *znát*. V grafickém znázornění se to projeví „posílením“ vertikální dimenze grafu.

Imperfektivum *poznávat* vyjadřuje děj, který postupně narůstá až k bodu, který vyjadřuje jeho završení (*poznat*). Mezi dvěma stavy tak probíhá postupná kvalitativní proměna završená jediným okamžikem. Tím dochází k propojení změny stavu (horizontální křivka) s postupným narůstáním kvality (křivka stoupající na vertikální ose šikmo vzhůru).

GRAF 3: Neznat — poznávat — poznat — znát.

ZÁVĚR

Pro většinu výše zmíněných oblastí změny stavu u subjektu platí:

1. Dochází ke kvalitativní změně mezi dvěma stavy. Tyto stavy jsou pochopitelně vyjádřeny imperfektivními slovesy. Kvalitativní změna znamená změnu kvality, která může být hodnocena pozitivně (neznat → znát) nebo negativně (nemít hlad ↘ mít hlad).

2. Kvalitativní změnu vyjadřuje perfektivní sloveso, které podle Vendlerovy typologie patří do skupiny dosažení něčeho (*achievements*). Označuje proces časově ohraničený, který se děje v jednom časovém bodě, jeho výsledek je okamžitý.

3. Kvalitativní vývoj je vyjádřen triádou sloves *stav* → *proces okamžité změny* → *stav*. V našem grafu je vývoj zachycen na časové ose horizontálně zleva doprava.

4. Případy jako *nevědět* — *dozvědět se* — *vědět* jsou základnější resp. elementárnější než případy jako *neznat* — *poznávat* — *poznat* — *znát*. Řečí grafického vyjádření je tak posun zleva doprava, tj. časový vývoj, fundamentálnější než vertikální posun, zachycující postupnost změny (viz grafy 1 a 3).

5. Nicméně však platí, že teprve posun na horizontální ose spolu s vývojem na ose vertikální vyjadřuje celý průběh mezi dvěma stavy v úplnosti (*neznat* — *poznávat* — *poznat* — *znát*; viz graf 3).

6. Z hlediska vyjadřovacích potřeb studenta, resp. vzhledem k bodu 4 výše nelze než konstatovat, že je důležitější umět vyjádřit nejprve kvalitativní změnu mezi dvěma stavy (*neznat* — *poznat* — *znát*; viz grafy 1 a 2) prostřednictvím perfektiva a teprve pak se zaměřit na vyjádření postupnosti průběhu této změny (graf 3). Jinak řečeno, nejprve se ve výuce zaměříme na okamžité změny na ose horizontální (*neznat* — *poznat* — *znát*) a potom studenty seznáme s možností vyjádření „vertikál-

ního“ průběhu těchto změn pomocí sekundárních odvozených imperfektiv (*neznat — poznávat — poznat — znát*). Proto by metodický postup při výuce českého vidu měl směřovat od výuky vidových souvislostí změny stavu (které však, jak bylo ukázáno, nemusejí užívat morfologické prostředky obvykle v češtině používané k odlišování vidu) k zvládnutí vidových dvojic.

LITERATURA:

- BERMEL, Neil — KOŘÁNOVÁ, Ilona (2008): From adverb to verb: aspectual choice in the teaching of Czech as a foreign language. In: Craig Stephen Cravens — Masako Ueda Fidler — Susan C. Kresin (eds.), *Between Texts, Languages, and Cultures: A Festschrift for Michael Henry Heim*. Bloomington, IN: Slavica Publishers Indiana University, s. 53–70.
- COMRIE, Bernard (1976): *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COMRIE, Bernard (1985): *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CROFT, William (2012): *Verbs: Aspect and Causal Structure*. New York, NY: Oxford University Press.
- Český národní korpus — SYN2010 (2010). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK v Praze. Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Čeština jako cizí jazyk: úroveň A1: podle „Společného evropského referenčního rámce pro jazyky. Jak se učíme jazykům, jak je vyučujeme a jak v jazycích hodnotíme“ (2005). Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy České republiky.
- Čeština jako cizí jazyk: úroveň A2: podle „Společného evropského referenčního rámce pro jazyky. Jak se učíme jazykům, jak je vyučujeme a jak v jazycích hodnotíme“ (2005). Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy České republiky.
- HRDLIČKA, Milan (2010): *Kapitoly o češtině jako cizím jazyku*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- KOPEČNÝ, František (1962): *Slovesný vid v češtině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- MČ 2: KOMÁREK, Miroslav — KOŘENSKÝ, Jan — PETR, Jan — VESELKOVÁ, Jarmila (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny. 2, Tvarosloví*. Praha: Academia.
- PMČ: KARLÍK, Petr — NEKULA, Marek — RUSÍNOVÁ, Zdenka (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Slovník spisovného jazyka českého* (1989²). Praha: Academia.
- Společný evropský referenční rámec pro jazyky: jak se učíme jazykům, jak je vyučujeme a jak v jazycích hodnotíme* (2001). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- VENDLER, Zeno (1967): Verbs and times. In: Zeno Vendler (ed.), *Linguistics and Philosophy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.